

Bergshantering i norr – några perspektiv

Kenneth Awebro

Fynd, material, arkivmaterial

Hur skall man då bära sig åt för att bedriva forskning i bergshanteringens historia under nyare tid? Det kan åstadkommas genom en närmare analys av det historiska källmaterialet. Genom forskningar i protokoll och registratur kan man studera hur besluten växte fram, förändringar initierades och genomfördes och hur diskussionen i övergripande frågor fördes mellan ämbetsverkets tjänstemän. Genom samlingar av inkomna brev och suppliker kommer brukspatroner, smeder, bruksägare och ibland enskilda bruksarbetare till tals. I räkenskapsböckerna kan den del av bergshanteringen som åvilade kronan studeras med mycket stor noggrannhet.

Bergskollegium var den myndighet som alltsedan inrättandet år 1637 hanterade ärenden med anknytning till gruvor och bruk. Den förste presidenten, Carl Bonde, gjorde en grundläggande insats för det svenska bergsbrukets utveckling. Efterträdaren Erik Fleming företrädde näringen under en lång tidsperiod, eller mellan åren 1652-1678, och räknas som en av de mest betydande ämbetsmännen under svenskt 1600-tal. Sakkunskapen hos ämbetsverkets tjänstemän på olika nivåer var ofta påfallande och hade förvärvats både genom praktisk erfarenhet och teoretiska studier.

Det svenska Riksarkivet i Stockholm innehåller bergskollegiets välbevarade arkiv som är av stor betydelse inom den bergshistoriska forskningen. Då det gäller källmaterialets mängd och goda förutsättningar för forskning i bergshanteringens historia torde Sverige inta en ledande position i ett internationellt perspektiv. Naturligtvis kan också enskilda arkiv, exempelvis Momma-Reenstiernaarkivet, vara ett värdefullt komplement till den ”icke-officiella” sidan av verksamheten. Där finns ofta räkenskaper, kladdanteckningar, brev från familjemedlemmar och affärsbekanta, konceptböcker, affärshandlingar och inte minst en stor mängd processhandlingar. Det är mycket ovanligt med bevarade bruksarkiv och affärsarkiv från 1600-talet som har samma omfattning som Momma-Reenstiernaarkivet och som dessutom innehåller så pass mycket familjepapper. Bakgrunden till detta förhållande är, att mot slutet av århundradet kapsejsade familjens företagsimperium och Abraham Reenstierna dog helt utfattig år 1690 – men en ”stor hop” papper fanns i dödsboet som borgenärerna inte brydde sig om att göra anspråk på. En av sönerna tog av pietet hand om dessa och förde dem till sitt bruk Gislarbo. Eftersom kronan hade stora krav för uteblivna arrenden i Västerbotten rekvirerades år 1697 alla papper till Executionskommissionen. Mellan sex och sju hästlass forslades i september till Stockholm, där de hamnade i kommissionens eget arkiv. Detta arkiv uppgick så småningom i kammarsarkivet och numera förvaras det på Riksarkivet.

Förutsättningar

Under 1600-talet var koppar betydelsefull, även om järnet fick en växande betydelse. Kopparproduktionen undergick också tekniska förändringar. Tidigare hade exporten framför allt bestått av råkoppar, men under utländsk ledning raffinerades den alltmer i Sverige till s.k. gårkoppar. Kopparutvinningen gynnades under stora delar av 1600-talet av höga priser som till stor del berodde på att landet nästan hade monopolställning i Europa. Det kunde därför löna sig att ta upp gruvor långt från bebyggda trakter och med föga rikhaltig malm. Tillsammans utgjorde järn och koppar under större delen av 1600-talet omkring 80 % av landets export. Metallerna hade störst betydelse för krigens finansiering som slukade oerhörda summor, eftersom kriget till stor del bedrevs med värvade legotrupper. Koppar dominerade i landets export under 1600-talets första hälft och järnet gjorde det samma under seklets andra hälft. Produktionen kom att mångdubblas och alltmer inriktas på en tillverkning av stångjärn. Orsaken var främst en starkt ökad efterfrågan från först Holland och sedan England.

Ädla metaller har alltid varit eftersökta. Till de ädla metallerna räknas främst guld, silver och koppar. Under 1600-talet var merkantilismen den förhärskande ekonomiska ideologin och tidens ekonomer ansåg att en ökning av ädla metaller var en snabb väg till rikedom för ett land. Rikskansler Axel Oxenstierna ansåg att det vore en för-

del om Sverige slapp att importera silver. Det vore också önskvärt om penningmängden i riket kunde öka: ”Nog kunna vi få medel åt kronan, om vi understödjer bergen ... vad som därpå används, lönar kostnaden och landet bliver därigenom rikt”. Merkantilistiska författare menade att en utvunnen silvermängd, som i värde bara motsvarade tillverkningskostnaderna, var lika vinstgivande för staten som 100 % vinst skulle ha varit för en enskild. Ett lands rikedom värderades efter dess tillgång på ädel metall.

Malmbrytning norr om Dalälven

Sulfidmineraliseringarna i Gävleborgs läns finns i länets södra, västra och nordöstra del och ligger i leptitområden och ofta knutna till karbonatsten/skarn och järnmalm. Bland gruvorna märks Västerbergsgruvan norr om Storvik som skall ha bearbetats redan på 1650-talet, då även en hytta anlades vid Vallbyggeån med ett senare rödfärgsverk strax intill. Kopparmineraliseringarna i länets södra del är knutna till leptitformationer och järnmalm. De är ofta s.k. komplexa sulfidförekomster, t. ex. Vindfallområdet. I Hofors-Torsåkerstrakten återfinns Kopparåsen som är omnämnd i början av 1700-talet och i Årsundatrakten Stavbergs gruvor som huvudsakligen bröts på 1850-1860-talet. I Los-Hamratrakten återfinns Los gruvfält från 1699 och Los koboltgruvor med koboltverk med anor från 1736.

En lovande guldförande mineralisering (huvudsakligen kopparkis, magnetkis och svavelkis) var Enåsen. Detta gruvfält ligger ca 30 km sydsydväst om Ånge och består av ett tiotal utmål, lagda på koppar under åren 1934-1970.

Sulfidmalmer bröts i Västernorrlands län efter år 1866 och då främst bly och silver vid Kväcklinge, fem mil nordväst om Sundsvall. Andra mindre sulfidmalmsgruvor var Gagnefs silvergruva i Helgum, Saggmyrgruvan och Lunde gruva nära Sundsvall, och Grofhällsgruvan i Säbråtrakten. Ullångers kopparskärpning vid Hump omtalas på 1760-talet. Kopparförekomsten vid Junsele, Vallen, ligger i ett några tiotal meter brett parti av svart skiffer och hälleflinta och den är helt omgiven av Revsundsgranit. Förnåtra nickelförekomst upptäcktes 1789 och inmutades 1839 på koppar.

Antalet gruvföretag i Jämtland har varit få. Från omkring 1650 och periodvis under 1700- och 1800-talet bearbetades under olika tider vid Övre Oldåns västra strand i Krokoms kommun den s.k. Oldens silvergruva. Ett fynd av koppar gjordes 1686 på berget Grufvålen i Härjedalens kommun. Bearbetning igångsattes och Ljusnedals kopparverk anlades. En hytta anlades vid Husåns mynning. År 1742 upptäcktes kopparmalm på Åreskutan och Åreskutegruvan och flera andra gruvor tillkom. Övriga gruvor med anknytning till detta fält är Fröågruvan och Bjelkes gruva. Under 1900-talet har det inte förekommit mineralutvinning av någon omfattning i Jämtland.

När Norr- och Västerbottens malmrikedomar började utnyttjas är okänt, även om ansatser fanns under förhistorisk tid och medeltid. De tidiga ”pärlsökarna och diamantbrytarna” (bergkristall) hade en viktig roll genom att de under många år genomkorsade okända områden.

Ett stort antal mineralfyndigheter är kända inom Västerbottens län. I mitten av 1800-talet bearbetades Möröns silvergruva nära Skellefteå. Ungefär samtidigt uppmärksammades de guldförande kvartsgångarna vid Krångfors och Stöverfors. Vid slutet av första världskriget intensifierades malmsökandet genom att nya elektriska prospekteringsmetoder användes av främst SGU – sedan efter flera namnbyten slutligen Boliden AB. År 1924 påträffades en malmfyndighet vid Boliden nära Skellefteå som visade sig vara rik på guld, silver och koppar. Under andra världskriget fick brytningen stor betydelse för svensk metallförsörjning. Inom det s.k. Skelleftefältet urskiljes bl. a. följande områden: Adak, Vindelgransele-Kristineberg, Näsliden, Mensträsk-Elvaberget, Malånäset, Svanssele-Kedträsk, Petikträsk, Renström, Boliden och Fjällboheden. Nickelmalm bröts vid Lainejaur 1941-1954 och 1943 påbörjades brytningen av de stora fyndigheterna av blymalm vid Laisvall.

Vid Björkdalsgruvan, 35 km nordväst om Skellefteå, bedriver Terra Mining AB utvinning av guld sedan 1988. Bolagets prospektering bygger på en metod där malmpotentiella områden definieras med hjälp av geo-kemiska analyser av moränprover som systematiskt insamlats från stora områden. År 1991 bröts 2 601 652 ton berg, varav erhöles 1 818 kg guld. Utmål finns också i Barssele i Storumans kommun.

Några kända bergverk i äldre tid

Nasafjäll och Piteå silververk

Välkänt gruvfält med silvergruvor vid riksgränsen och ett par km sydost om Riksröse 227 i Arjeplogs kommun. Det är också beryktat för de lidanden som samebefolkningen skall ha utsatts för, men som senare forskning visat

vara överdrivna. Fyndet väckte stora förhoppningar i stormaktstidens Sverige, eftersom landet behövde pengar för kriget på kontinenten. En direkt följd av silvermalmsfyndet blev tillkomsten av generalbergsamtet eller Bergskollegium 1637 och Västerbottens län 1638 under landshövding Stellan Mörner.

Silvermalmen upptäcktes antagligen 1634 av samnen Peder Olofsson och pärlsökaren och diamantbrytaren Jöns Persson. Gruvfältet ligger på ungefär 1000 m. ö. h. Brytningen skedde främst på fyra olika nivåer och den viktigaste kallades "Överberget" och låg näst högst upp. På en flera hundra meter nästan rak linje låg ett 20-tal olika schakt. Det djupaste var 25 m och bar namnet Morgonröda. Nils Jonsgruvan är den mest bearbetade och har en längd i dagen av 32 m och är lodrätt avsänkt ca 7 m. Under århundradenas lopp har man gått in med orter eller s.k. *stollar* för att leta efter malmkroppen. Den omkring 100 m långa stollen mot Morgonröda gjordes under 1800-talet. Det sista allvarliga försöket att utvinna silver gjordes omkring 1890, då Staels fältort fullbordades. Området är geologiskt intressant och känt för sina många sällsynta mineraler och föremål för besök av geologer från hela världen.

Under perioden 1635-1659, den s.k. första Nasafjällsepoken, drevs Piteå silververk med gruvor i Nasafjäll och smälthytta vid Silbojokk, där bäcken faller ut i sjön Sädvajaur. Största delen av brukssamhället ligger numera under vatten genom att Sädvajaur reglerades på 1980-talet. De gamla slaggvarparna kan dock fortfarande skönjas i vattenbrynet.

Sommaren 1635 byggdes den första hyttan, en stuga, ett drivhus och en smedja i Silbojokk. Under bruksperioden uppfördes bl. a. smälthyttor, stugor, proviantbodas, stall och fåhus, men även en kyrka med en kyrkogård – de två sistnämnda har inte med säkerhet kunnat återfinnas. Dessutom byggdes dammar, rostmurar och kolningsbänkar. Arbetet i gruvorna och hyttan utfördes efter 1646 av 115 s.k. bruksknektar från olika närliggande socknar. Krut användes vid gruvarbetet. Danmark gjorde anspråk på silververket och en svensk-dansk kommission besökte Nasafjäll 1638, då samer intygade att Nasafjäll låg på svenskt område.

Piteå silververk fick betydelse för kolonisationen av Pite lappmark och för kristnandet av samerna. År 1640 upprättades nya pastorat i Arvidsjaur, Arjeplog, Silbojokk och Nasafjäll samt bestämdes att marknader skulle hållas årligen på vissa bestämda tider i Arvidsjaur och Arjeplog. Planer fanns på att göra Arjeplog till stad.

Silververket drevs för kronans räkning av bergmästare Hans Philip Lybecker 1638-1644 tillsammans med den omstridde underbergmästare Isak Tiock. Denne drev sedan silververket 1645-1649 tillsammans med brukskrivaren Aegidius Otto. Piteå borgerskap deltog i gruvarbetet under några år i början av 1640-talet. Otto och lappfogden Olof Jonsson arrenderade silververket av kronan 1649-1659. Under det svensk-danska kriget anföll normännen övergränsen 1659 under ledning av Preben von Ahnen. Hyttan i Silbojokk och anläggningarna på Nasafjäll brändes. Kyrkoherden bodde kvar i Silbojokk efter att silververkets verksamhet hade upphört. Under den första perioden utvanns 833 kg silver och ca 250 ton bly. Det ekonomiska utbytet innebar förlust för staten.

Flera misslyckade försök fanns att återuppta driften under 1600- och 1700-talen. Ett nytt bolag bildades 1770 och 1774 utfärdades privilegier för att bearbeta de ödeliggande silvergruvorna, men även för att leta efter nya och okända fyndigheter. Detta är den s.k. andra Nasafjällsepoken som pågick till 1810. Ett av de nya gruvfälten låg söder om Skuortajaura och kallades Gustafsält.

Det nya Nasafjällsbolaget blev en kortvarig och mycket olönsam satsning. I spetsen som förvaltare återfinns riksgäldsnotarien Fredrik Jonsson och major Georg Bogislaus Stael von Holstein. Den sistnämnde ägnade sig också åt kolonisation och odling i Pite lappmark. Omkring år 1800 fanns i Arjeplogs, Arvidsjaur, Malå, Norsjö, Jörns och Piteå socknar ett 40-tal nybyggen. Flera av dessa blev senare byar. En ny smälthytta uppfördes i Adolfström där den restaurerade smältugnen fortfarande kan ses strax intill sju välbevarade vändrostmurar. I närheten fanns proberkammare, kolhus, smedja och andra verkstadsbyggnader. År 1821 brann hela hyttanläggningen utom boningshusen ned av okänd anledning, men samtidigt misstänkte mordbrand. I Adolfström finns fortfarande den s.k. Majorsgården och några ekonomibyggnader. Det sista brytningsförsöket på Nasafjäll skedde under 1930-talet.

Luleå silververk

Silverfyndigheten upptäcktes i Luleå lappmark 1659 av samnen Jon Persson och bruksrörelsen etablerades år 1661 med smälthytta i Kvikkjokk, där snart ett nytt brukssamhälle uppstod och platsen blev även kyrkligt centrum i socknen. Gruvorna var belägna åtskilliga mil därifrån i högfjällsterräng.

Kedkevarer (Silpatjåkko) och Alkavare, som började bearbetas 1673, i nuvarande Padjelanta och Sareks nationalparker. Bakgrunden var att Piteå silververk hade förstörts av normännen 1659 – ett nytt malmsfynd var efterlängtat.

Åren 1660-1664 ägnades åt att bygga upp silververket under ledning av den hårdföre bergmästaren Isak Tiock: Denne avsattes sedan av Bergskollegium. Förhoppningarna var stora och under efterträdaren Daniel Dref-

ling (1664-1674) fick rörelsen sin största omfattning. År 1673 utfärdades ett särskilt Lappmarksplakat om bergverksprivilegier, "...för dem som uti Lappmarken upptaga åtskilliga slags metallbruk" och den påtänkta kolonisationen blev ett medel för att bättre utnyttja de dolda skatterna i Norrlands inre, även om resultatet inte svarade mot de storstilade planerna. Tusentals transporter med malm, proviant, ved och kol forslades fram genom fjällvärlden i samernas ackjor. Bruksknektar från de norra kustsocknarna i både Sverige och Finland kom menderades till arbete både där och vid gruvorna.

Under det svensk-danska kriget 1675-1679 låg verksamheten i stort sett nere, men under följande årtionde kunde kronan med stor lättnad överlämna silververket i privata händer. Efter ett kortare mellanspel, då kronan åter drev verket genom bruksinspektör Barthold Sadlin, kunde det år 1699 överlämnas till ett nybildat bolag; den s.k. Västerbottniska Bergslagssocieteten. Intressenterna övertog Luleå silververk med alla dess tillhörigheter som gruvor, byggnader, hytta och dammar. Dessutom ingick Svappavaara kopparbruk i Torneå lappmark samt Kengis och Junosuando järnverk i Övertorneå socken samt alla kommande nyupptäckta malmfyndigheter. Verksamheten vid Luleå silververk kom dock att inställas redan efter några år. Utbytet hade blivit endast 532 kg silver och drygt 100 ton bly. Bruksrörelsen spelade stor roll när det gäller kolonisationen längs Lule älvdal.

Av själva smälthytan finns inte längre några spår. Den har spolats bort av de kraftiga vårfloderna från stenhällarna vid Kamajokks fors. Huvuddammen har legat vid forsens östra arm och fortfarande syns att klipporna har bearbetats för förankring av i dammen ingående timmerstockar. Väster om älven kan man se spår i markytan efter många husgrunder och eldstäder. Där låg silververkets kyrkogård och ännu syns sänkor i marken efter gravarna. På Hytteholmen fanns den stora bergmästargården som även innehöll silververkets kyrka. Efter bruksrörelsens nedläggning var detta bostad för socknens kyrkoherde.

Referenser

- Awebro, K.** 1983. *Luleå silververk. Ett norrländskt silververks historia.* Bothnica 3. Luleå.
- Awebro, K.** 1986. *Kyrklig verksamhet i Silbojokke.* Studia Laplandica 5.
- Awebro, K.** 1986. *Från malm till mynt.* Studia Laplandica. 6.
- Awebro, K.** 1989. *Silvret från Nasafjäll.*
- Bromé, J.** 1923. *Nasafjäll. Ett norrländskt silververks historia.*